

Metoderapport SKUP

”Giftutslipp uten kontroll”

Sendedato: 9. mars 2004
Brennpunkt, NRK1, 0340 Oslo

Programansvarlige : Snorre Tønset og Cecilie Ellingsen
Researcher: Jorunn Gran
Ansvarlig redaktør: Morten Møller Warmedal

Kontakt: Snorre Tønset, 91 88 18 56
Cecilie Ellingsen, 91 77 68 71
Jorunn Gran, 91 36 40 49
Morten Møller Warmedal, 90 16 46 42

1. Sammendrag av produksjonen

På en pressekonferanse 4. mars 2004 utpekte Statens Forurensingstilsyn, SFT, en ullvarebedrift på Lillehammer som kilden til noen av verdens høyeste funn av miljøgiften *bromerte flammehemmere* i Mjøsa. "Mjøsørreten er verdens giftigste", hadde avisoverskrifter fortalt ett år tidligere og skapt sterk bekymring og uro i Mjøsbygdene. I ett år hadde myndighetene gjennomført en omfattende jakt på kilden til utslippene. På pressekonferansen denne marsdagen kunne SFT foran et stort pressekorps vise at jakten hadde lyktes og at de hadde gjort jobben sin...

Fem dager senere - den 9. mars 2004 - viste Brennpunkt programmet ”Giftutslipp uten kontroll”. Der ble det dokumentert at SFT ikke hadde gjort den jobben de er satt til: Å ha tilsyn med forureningskildene rundt Mjøsa. Det ble dokumentert at SFT i flere år burde ha kjent til giftutslippene og stanset dem - før de forgiftet Mjøsørreten.

1.1. Forhistorien

20. mars 2003 offentliggjorde Norsk Institutt for luftforskning (NILU) en rapport om oppsiktsvekkende høye nivåer av miljøgiftene bromerte flammehemmere i fisk fra Mjøsa. Bromerte flammehemmere er en gruppe kjemikalier som brukes til å hindre brann i tekstiler, plast og elektroniske apparater. De siste årene har mer og mer forskning tydet på at bromerte flammehemmere (BFH) er en like farlig miljøgift som PCB, og at konsentrasjonen i naturmiljøet stadig øker.

Giftnivåene som var målt i Mjøsfisken var blant de høyeste som var målt i fisk noe sted i verden. Funnene skapte derfor store overskrifter og fikk mye oppmerksomhet - både nasjonalt og internasjonalt. Ikke minst fordi Mjøsa både er drikkevannskilde og viktig rekreasjonsområde for nesten 90.000 mennesker.

Myndighetene antydde at utslipp fra husholdninger, lekkasjer fra søppelfyllinger og direkte utslipp fra fabrikker kunne være kilde til forurensningsskandalen. Statens forurensningstilsyn (SFT) satte derfor våren 2003 i gang en kartlegging av bruk av BFH rundt Mjøsa - spesielt såkalte polybromerte difenyletere (PBDE) - en gruppe av disse kjemikaliene som var spesielt bekymringsverdige. Kartleggingen inkluderte omfattende prøvetaking i bunnsedimentene i hele Mjøsa, omkring søppeldeponier og oppfølging av bedrifter som bruker PBDE i sin produksjon.

Giftfunnene hadde skapt stor bekymring blant folk rundt Mjøsa, og det ble arrangert folkemøter der svært mange møtte opp for å få svar på alle sine spørsmål. Mange var kritiske til at SFT ikke hadde greid å finne kilden til giftutslippene.

Høsten 2003 ble Brennpunkt tipset om at de høye PBDE-nivåene i fisk kunne knyttes til lekkasjer fra ammunisjonsdeponier på bunnen av Mjøsa. Et tips det skulle vise seg at det ikke var hold i. Raufoss ammunisjonsfabrikk - nåværende NAMMO - hadde i flere år dumpet ammunisjon i innsjøen, noe som var avdekket tidligere. Tipset virket så troverdig at redaksjonen bestemte seg for å følge opp saken.

2. Problemstillingene

2.1. Opprinnelig problemstilling: Dumpet ammunisjon lekker gift til Mjøsa

Tipset om mulig utlekking av bromerte flammehemmere - BFH - fra ammunisjonsdeponiet virket så troverdige og sannsynlige, at Brennpunkt satte inn store ressurser for å grave fram historien.

Fra en kilde som var engasjert i spørsmålet fikk vi tilgang til undervannsoptak som viste ammunisjonen som lå spredt ut over sjøbunnen nær drikkevannsinntaket til Gjøvik. Vi fikk avtale med en dykkerbåt om å gå ned og ta egne bunnprøver for å påvise eventuelle høye giftnivåer i bunnslammet. Hensikten var å gjøre det myndighetene enten ikke hadde villet gjøre eller greid å gjøre: Identifisere kilden til at Mjøsørreten var verdens mest forgiftede.

Fordi flere kilder hevdet at myndighetene ønsket å holde dette skjult, opprettet vi kontakt med laboratorier i Tyskland som skulle stå for analysearbeidet. Dykkingen måtte skje i hemmelighet, fordi myndighetene hadde forbudt dykking ned på ammunisjonsdeponiet, med eksplosjonsfaren som begrunnelse.

Koblingen giftutslipp, statseid ammunisjonsfabrikk, granatdumping i drikkevannskilde, verdens høyeste giftnivåer og mulig cover up gjorde dette til en potensielt god og viktig historie. Ikke minst når vi fikk vite at NAMMO fortsatt prøveskjøt granater hver uke ut i drikkevannskilden Mjøsa.

Parallelt med planleggingen av hemmelige dykk og prøvetaking, intervjuer med bekymrede mødre og miljøaktivister på Gjøvik og fiskehandlere rundt Mjøsa, satte vi spørsmålsteget ved selve hovedgrunnlaget for historien.

Hadde det noen sinne blitt brukt BFH i ammunisjonsproduksjonen på Raufoss?

Hadde man bruk for flammehemmere for å produsere noe som skulle eksplodere?
Det skulle vise seg å være et nokså viktig og avgjørende spørsmål å stille.

I løpet av en svært hektisk uke i januar 2004 la vi an et bredt researcharbeid for å få svar på dette. Vi kontaktet forskere i Norge, Sverige, USA, Canada og Nederland. Vi kontaktet våpeneksperter, blant annet en av FNs våpeninspektører som også hadde høy kompetanse på miljøkjemi. Vi kontaktet forskningsmiljøer rundt Lake Michigan i USA. Vi gikk gjennom flere hundre nettsted og vitenskapsrapporter om forurensningsskandaler knyttet til ammunisjon. Vi kontaktet produsentene av bromerte flammehemmere. De få bedriftene som produserte disse stoffene, ville selvsagt ikke opplyse oss om alle mulige bruksområder BFH kunne ha. FORRETNINGSHEMMELIGHETER, må vite!!!!

I dette arbeidet greide vi ikke å finne noen som kunne bekrefte at bromerte flammehemmere hadde noen som helst plass i ammunisjonsproduksjon av den typen som foregikk på Raufoss. Vi greide riktignok heller ikke å finne noen som kunne avvise det fullstendig. Vi var redd ledelsen ved Raufoss ville legge lokk på saken hvis vi kontaktet dem før vi var kommet helt til bunns. Derfor ville vi vente i det lengste med det.

Vi gikk på norske forskningsmiljøer bl.a. i Norsk Institutt for Luftforskning, NILU og Norsk Institutt for Vannforskning, NIVA, for å prøve å få ut mer informasjon. Det viste seg at forskerne, som var engasjert av SFT, snart var ferdige med sin kartlegging av Mjøsa. Men de ville ikke ut med resultatene fordi planen var at miljøvernministeren skulle presentere rapporten senere. De ville i starten heller ikke si om de hadde funnet kilden eller ikke. Men en viktig opplysning fikk vi ut av dem: Giftnivåene ved Gjøvik, der ammunisjonsdeponiet lå, var mye lavere enn ved Lillehammer.

Konklusjonen ble tung og tøff: Det fantes ingen holdepunkter for at kilden til bromerte flammehemmere lå i ammunisjonsdeponiet.

Vi sto der med en dykkerbåt som sto klar til å hente opp prøver for å bevise hypotesen, vi hadde bestilt laboratoriekapasitet i Tyskland for å analysere prøvene, vi hadde gjort avtaler med forskere i Michigan som skulle stille opp og fortelle om problemene der.

Og vi hadde sjekket grundig i hjel vår egen historie.

Researchen omfattet i denne fasen:

- Samtaler med Raufoss Ammunisjon/Raufoss ASA /Nammo/Forsvarets logistikkorganisasjon /Forsvarets Forskningsinstitutt
- Samtaler med Statens forurensningstilsyn omkring overvåking av ammunisjon i Mjøsa.
- Journaljakt med tanke på målinger fra drikkevannuttak.
- Samtaler med representanter fra Gjøvik kommune og Lillehammer kommune
- Samtaler med representanter for Fylkesmannen i Oppland
- Utslippstillatelser fra industri som normalt bruker bromerte flammehemmere.
- Samtaler med bedrifter som bruker bromerte flammehemmere – blant annet om rutiner for avfallshåndtering.

2.2. Justert problemstilling: Hvordan kunne drikkevannskilden til 88.000 mennesker ha noen av verdens høyeste miljøgiftnivåer?

På dette tidspunktet var det svært fristende å skrinlegge hele prosjektet. Men tre forhold gjorde at vi ikke valgte den løsningen:

- I en årrekke hadde myndighetene brukt millioner av kroner på å bekjempe forurensningen i Mjøsa.
- De nye undersøkelsene i Mjøsa bekreftet svært høye giftnivåer.
- Lite tydet på at kilden til utslippene var funnet.

Hvordan kunne det oppstå nye forurensningsproblemer i en innsjø som i 30 år hadde vært selve symbolet på vellykket norsk miljøarbeid?

Og hvordan kunne SFT bruke så mye tid og ressurser uten å finne den nye forurensningskilden, spurte vi.

Vi tok mål av oss til å greie det SFT ikke hadde greid:. Å finne forurensningskilden.

Samtidig endret vi strategi: Fra å være svært "konspiratoriske" og forsiktige i vår kontakt med SFT, åpnet vi opp og fortalte hva vi drev på med og grovt sett hva vi lurte på. Vi visste at de kom til å presentere en rapport, som forhåpentligvis inneholdt nyhetspoenger.

Dette viste seg å være et klokt trekk: SFT åpnet også opp og lot oss se de foreløpige resultatene av den nye undersøkelsen, mot en avtale om at vi ikke ville gå ut med resultatene før en avtalt dato, da vi opprinnelig var satt opp til sending. SFT antydte at det kunne bli vanskelig å sitte på resultatene så lenge som det tar å lage et Brennpunktprogram.

Vi skaffet oss oversikt over alle de forskjellige typene bromerte flammehemmere - det fantes over 50 av dem. Bare noen var funnet i Mjøsa. Alle hadde sine spesielle bruksområder. Noen var blitt forbudt for mange år siden. Noen var foreslått forbudt på 90-tallet. Noen var fortsatt tillatt å bruke.

Myndighetsanalyser viste at størsteparten av bromerte flammehemmere som havnet i naturen ble importert til landet tilsatt ferdige produkter - som TV-apparater, PC-er, tekstiler osv. Svært lite ble brukt av norsk industri, fant vi ut. Vi fant også ut at ingen visste hvilke bedrifter som brukte hvilke stoffer. Det fantes bare svært generelle materialstrømsanalyser.

Vi gikk derfor gjennom samtlige utslippstillatelser til industri rundt Mjøsa for å finne ut hvem som brukte bromerte flammehemmere. Det som slo oss var at stoffene overhodet ikke var omtalt i noen av utslippstillatelsene.

Vi oppdaget også en tidligere undersøkelse fra 2001, som omtalte "internasjonalt svært høye nivåer av bromerte flammehemmere i Mjøsfisk." Forskerne som hadde skrevet undersøkelsen virket svært bekymret. Men SFT, som hadde bestilt den, gjorde ikke det. Undersøkelsen hadde rett og slett ikke blitt presentert for massemedia eller fulgt opp på annen måte.

Vi gikk også gjennom en rekke Stortingsmeldinger og offentlige publikasjoner, der bromerte flammehemmere var omtalt. Vi oppdaget da at noen av flammehemmerne - de som kalles PBDE - alt på midten av 90-tallet var foreslått utfaste som en svært alvorlig miljøgift. Det hadde skjedd i internasjonale miljøforhandlinger, der Norge hadde hatt en sentral rolle. Dette skulle senere vise seg å være en svært viktige oppdagelser.

Da SFT lot oss få se den nye, ennå ikke publiserte undersøkelsen av bunnforholdene i Mjøsa, ble det mye lettere å være målrettet i arbeidet. Resultatene viste at den typen bromerte flammehemmere som fantes i store konsentrasjoner i fisken, bare fantes i store mengder på bunnen rett utenfor Lillehammer. Det fantes også en annen type BFH i bunnsedimentene, både ved Gjøvik og ved Moelven, men dette stoffet var ikke funnet i fisken året før. På tross av dette, ville verken SFT eller forskerne på NIVA eller NILU si sikkert hvor giftutslippene kom fra.

Men i nyhetene våren 2003 hadde Gudbrandsdalens Uldvarefabrikk blitt omtalt som en mulig kilde. Bedriften hadde brukt nøyaktig den samme typen flammehemmere i sine stoffer som var funnet i fisken. Bedriften hadde fått pålegg om å slutte å bruke BFH i produksjonen. Vi satte derfor alt arbeid inn på eliminasjonsmetoden - å finne ut om det overhodet kunne være noen andre kilder enn tekstilbedriften, og hvordan myndighetene hadde fulgt opp bedriften tidligere.

2.3. Endelig problemstilling: Hvordan kunne norske myndigheter tillate bruk og utslipp av en miljøgift som de selv hadde gått inn for å fjerne bruken av?

Redaksjonen konkluderte med at risikoen ved bruk av bromerte flammehemmere er noe norsk miljøforvaltning har forpliktet seg til å ta alvorlig.

Midt på 1990-tallet hadde stoffet havnet på listen over prioritert miljøgifter som skulle fjernes fra naturen. Stoffene sto på den såkalte OBS-lista over stoffer som krevde spesiell tillatelse og spesiell rapportering hvis de skulle brukes.

Redaksjonen ønsket derfor å finne ut hvilke kunnskaper norsk miljøforvaltning satt på om disse bromerte flammehemmere – og på hvilken måte det likevel var mulig for en norsk tekstilprodusent å bruke disse stoffene med forvaltningens velsignelse helt fram til sommeren 2003.

Gjennom dokumenter som omtalte ulike sider ved forvaltningen av Mjøsa og gjennom samtaler med representanter for forvaltningsorganer (Statens forurensningstilsyn, Fylkesmannen i Oppland og representanter for Gjøvik kommune og Lillehammer kommune), kom det fram at overvåkingen av Mjøsa – og håndhevingen av lov om forurensning - så ut til å foregå på en svært lite systematisk måte. Dette skjedde fortsatt, til tross for de alarmerende nivåene av flammehemmere i fisk fra Mjøsa, og til tross for at befolkningen for lengst hadde krevd oppfølging.

Vi fikk følelsen av at norske forurensningsmyndigheter så på BFH som et nytt problemområde som man visste svært lite om. Men ved raske søk, var det ingen problemer med å finne omfattende omtale av bromerte flammehemmere på internett. Redaksjonen fant også dokumentasjon på hvordan andre lands myndigheter hadde forholdt seg til bruk av BFH. Dette sto i skarp kontrast til den norske holdningen om at dette var et nytt og ukjent problemstoff.

Vi tok kontakt med internasjonal ekspertise på bromerte flammehemmere. Forskere i USA og Nederland kommenterte de norske funnene og forvaltningens oppfølging av funnene. Da redaksjonen begynte å snakke med svenske forskere, skjønte vi at bromerte flammehemmere hadde blitt håndtert på en helt annen og mer offensiv måte der enn her i landet.

Vi satte opp en tidsakse som tydeliggjorde hvor sent norske miljømyndigheter hadde befattet seg med BFH i forhold til en del andre land:

- 1973: Bromerte flammehemmere oppdages i naturen for første gang
- 1980: Bromerte flammehemmere oppdages i fisk
- 1986: Tysk industri ønsker å utfase polybromerte difenyletere (PBDE) frivillig
- 1990: Den svenske regjeringen avgjør at de skadeligste flammehemmerne skal avvikles
- 1995: På Nordsjø-konferansen vedtar miljøministere fra Nordsjø-området, inkludert Thorbjørn Berntsen fra Norge, at bromerte flammehemmere skal utfases.
- 1997: Bromerte flammehemmere føres opp på norske myndigheters prioritetsliste over miljøgifter som skulle fjernes fra naturen.
Gudbrandsdalens Uldvarefabrik AS begynner å bruke PBDE
- 1999: Forslag om internasjonalt forbud mot PBB og PBDE
- 2001: NIVA rapporterer om alarmerende høy konsentrasjon av PBDE i fisk fra Mjøsa.
EU-kommisjonen foreslår forbud mot PBDE
- 2002: Nivåer av bromerte flammehemmere nærmer seg PCB-nivåer internasjonalt, og det meldes om alarmerende høye målinger i morsmelk.
- 2003: NIVA rapporterer om alarmerende høy konsentrasjon av PBDE i fisk fra Mjøsa
SFT setter i gang jakt på kilden, og pålegger Gudbrandsdalens Uldvarefabrik å stanse utslipp av PBDE.
- 2004: Ny undersøkelse på oppdrag for Statens forurensningstilsyn bekrefter at nivåene av bromerte flammehemmere er unormalt høye i Mjøsa.

Forskermiljøene i Nederland, Sverige og USA viste seg å ha omfattende kunnskaper om bromerte flammehemmere. Svenske forskere hadde i en årrekke kjent til mulig helserisiko i forbindelse med BFH. Det viste seg at Svenske forskere og svensk tekstilindustri alt på 80-tallet hadde identifisert BFH som en problematisk stoffgruppe som de ikke ønsket å bruke. Tidlig på 90-tallet ble tekstilindustrien, miljøorganisasjonene og miljømyndighetene i Sverige enige om en utfasing av de mest problematiske bromerte flammehemmerne - heriblant PBDE, som var funnet i rekordhøye nivåer i Mjøsa.

Norge – ved blant annet Folkehelseinstituttet – var partnere i den internasjonale kartleggingen av mulig helsefare forårsaket av flammehemmere: Flame retardants Integrated Risk assessment for Endocrine disruption (FIRE).

Norge – ved blant annet Miljøverndepartementet – var allerede på Nordsjø-konferansen i 1995 med på å vedta sammen med miljøministere fra Nordsjø-området at bromerte flammehemmere skulle utfases.

Bromerte flammehemmere var blant annet i uttalelser fra Miljøverndepartementet omtalt som en stoffgruppe som skulle utfases og følges spesielt opp. Likevel gav norsk miljøforvaltning i samtaler inntrykk av at flammehemmere var et nytt problem som man visste lite om. Likevel famlet myndighetene tilsynelatende i blinde for å finne kilden til rekordhøye nivåer av denne miljøgiften, midt i det folkerike Mjøsdistriktet.

2.4. Avgrensning av problemstilling

"Alle" visste om det rekordhøye giftinnholdet i Mjøsørreten. "Alle" visste at tekstilfabrikken på Lillehammer var i søkelyset i forbindelse med funn av PBDE i fisk i 2003.

Vi satte spørsmålstegn ved om SFT gjorde jobben sin da de tillot en bedrift å starte med å bruke PBDE i 1997, når stoffet alt sto på prioritetslisten for utfasing.

Siden ullvarefabrikken ennå ikke var pekt ut som den eneste kilden, kunne vi ikke utelukke andre kilder. Vi måtte derfor fortsette arbeidet på flere fronter. Vi tok for oss kildene myndighetene tidligere hadde antydnet som mulige kilder.

- Vi gjennomgikk alle utslippstillatelser for bedrifter rundt Mjøsa for å finne ut hvilke som kunne ha brukt bromerte flammehemmere.
- Vi gikk gjennom analyseresultater fra kloakkrensaneanlegg for å finne ut om de kunne være kilden.
- Vi gikk gjennom analyser av sigevann fra søppelfyllinger for å finne ut det samme.

Vi skjønnte at forskningsmiljøene hadde klare tanker om årsaken, men de ville ikke ut med sin oppfatning. Vi måtte derfor gjennomføre vårt eget lille forskningsarbeid.

Det finnes mange forskjellige bromerte flammehemmere, som har ulikt utslag på målingene. Ulike typer har ulike anvendelsesområder. Noen finnes i nesten all elektronikk, noen lekker ut fra søppelfyllinger. Bare én type – Pentabromerte-Difenyletere, PBDE – ble brukt av tekstilfabrikken på Lillehammer. Dette var den samme typen som var funnet i urovekkende mengder i fisken, den samme typen som skulle fases ut.

Vi skaffet oss all korrespondanse mellom SFT og ullvarefabrikken. Vi gikk gjennom samtlige brev grundig for å finne ut om de ulike utslippstillatelsene, om inspeksjoner og kontroller og hvilket fokus SFT hadde på bromerte flammehemmere. Deretter satte vi opp en tidslinje der vi plottet inn alle opplysningene.

Og etter hvert ble problemstillingen ganske klar for oss:

Ikke før avisene hadde slått stort opp at Mjøsørreten var forgiftet våren 2003, foretok SFT seg noe konkret for å finne ut av bruken av PBDE ved ullvarefabrikken.

Først i en e-post 10. mars etterspurte SFT en redegjørelse for om hvorvidt bedriften brukte disse stoffene. Etter dette skjedde tingene fort i byråkratiet.

22. april varslet SFT om at de vurderte å pålegge bedriften å stanse utslipp av PBDE.

Og bedriften ble pålagt å analysere prosessavløpsvannet og slammet. Men bedriften selv var da i full gang med å finne et alternativ til stoffet.

To år før dette hadde SFT fått en alarmerende rapport om gift i fisk uten å sette i gang undersøkelser om kilden. SFT hadde fått flere antydninger om at ullvarebedriften kunne bruke, eller sannsynligvis brukte bromerte flammehemmere. Det ble også klart at SFT ikke hadde noen peiling på hvor store mengder bedriften hadde brukt eller hvor mye som var sluppet ut i Mjøsa. Ikke på noe punkt sa utslippstillatelsene noe som helst om bromerte flammehemmere eller tillatt utslippsmengde.

Hadde SFT gjort jobben sin bedre, hadde mjøsørreten aldri fått den tvilsomme æren av å ha verdens høyeste innhold av bromerte flammehemmere.

Med andre ord: Giftutslipp uten kontroll.

3. Kontakt med aktørene (Statens forurensningstilsyn (SFT) og Gudbrandsdalens Uldvarefabrik AS)

Strategi i forbindelse med kontakt med forurenseren og myndighetene:

Vi ble som nevnt etter hvert helt åpne overfor både forurenser og myndighetene om hva slags informasjon vi faktisk satt på og hvilken informasjon vi ønsket fra aktørene. Dette var en produksjon der vi ikke satt med hemmelige kort på hånden. All dokumentasjon som kom fram i programmet er offentlig tilgjengelig. Først når vi sammenstilte kunnskaper om bromerte flammehemmere, kunnskaper om industriens bruk av dette, myndighetenes uttalte holdning til stoffene, internasjonale regelverk og utslippstillatelse gitt fra SFT – avdekket vi at Forurensningstilsynet ikke hadde gjort jobben sin.

3.1. Kontakt med Statens forurensningstilsyn (SFT)

Under arbeidet med å samle inn bakgrunnsstoff om bromerte flammehemmere og om forvaltningen av Mjøsa, fikk vi vite at en ny kartlegging av forholdene i Mjøsa var klar til å bli offentliggjort i løpet av vinteren. SFT fikk vite at Brennpunkt laget en dokumentar om giftutslipp i Mjøsa, men ønsket først ikke å gi redaksjonen tilgang til resultatene fra rapporten. Tilsynet ønsket heller ikke å gi noen dato for når resultatene vil bli offentliggjort. Vi jobbet derfor med å få ut resultatene av undersøkelsen før den forelå.

Vi jobbet opp mot en rekke kilder både i SFT, NILU, NIVA og fylkesmannens miljøvernavdeling for å få til dette. Men det viste seg å være svært vanskelig. SFT holdt kortene tett til brystet. Blant annet ble det sagt at miljøvernministeren selv skulle presentere rapporten og at det av den grunn ikke ville være mulig å få fram resultatene på forhånd. Forskningsmiljøene var svært ugjennomtrengelige. Siden de er avhengige av oppdrag fra SFT for å overleve var frykten stor for å lekke stoff og for at lekkasjer kunne spores opp. Samtidig utsatte SFT hele tida datoen for offentliggjøring. I starten var problemstillingen: Hva ville være igjen til oss, hvis konklusjonene forelå en-to uker før sending? Etter hvert ble problemstillingen: Ville vi overhodet få ut noen resultater før vi skulle på lufta? Til slutt fikk vi ut den informasjonen vi trengte. Vi fikk selve analyseresultatene på forhånd, for å kunne gjøre opptakene våre. Men vi fikk ikke vite hvem

eller hva som var utpekt som kilden til utslippene. SFT hadde bestemt at den vurderingen skulle de gjøre, noe forskerne lojalt fulgte opp.

Brennpunkt ba tidlig i produksjonsprosessen om et intervju med direktør Håvard Holm i Statens forurensningstilsyn (SFT). Etter to måneders venting sa SFT ja til å møte Brennpunktjournalist Snorre Tønset til intervju tirsdag 2. mars 2004. Dagen etter avtalen var inngått, annonserte SFT at de 4. mars ville ha en pressekonferanse der de presenterte den nye giftrapporten. SFT visste på det tidspunktet hvilken dato dokumentaren om Mjøsa skulle sendes, men de var svært usikre på hva slags dokumentasjon Brennpunkt satt på.

For at ikke presentasjonen på pressekonferansen skulle påvirkes av de spørsmålene vi stilte SFT, ba vi om at intervjudatoen ble flyttet. Samtidig kunne det som kom fram på pressekonferansen om rapporten være en del av grunnlaget for intervjuet.

SFT benyttet publiseringen av den nye rapporten fra Mjøsa som en anledning til å peke ut Gudbrandsdalens Uldvarefabrik som hovedkilde til de bromerte flammehemmerne i mjøsfisken. Da ble det fullstendig klart at det var hold i vår historie.

Selve intervjuet med Håvard Holm ble gjennomført den 6. mars, bare tre dager før det ferdige programmet skulle på lufta. Da visste direktøren nesten alt det vi visste. Han hadde fått mer enn vanlig anledning til å forberede seg. Likevel måtte han ha hjelp av sin underdirektør til å svare på spørsmålene. Likevel hadde ikke SFT noe godt svar på hvorfor de ikke hadde oppdaget langt tidligere at en ullvarefabrikk ved Mjøsas ende brukte og slapp ut en av de skumleste av de nye miljøgiftene.

3.2. Kontakt med Gudbrandsdalens Uldvarefabrik AS:

Før vi intervjuet aktørene i dokumentaren foran kamera, kartla vi Gudbrandsdalens Uldvarefabrik AS sin bruk av flammehemmere, deres tilbakemeldinger til forurensningstilsynet, bedriftens utslippstillatelse og håndtering av avfall/restprodukter og til en viss grad bedriftens kunnskaper om bromerte flammehemmere.

Første intervju med direktør Ragnvald Svarstad ble dermed gjennomført på grunnlag av grundig dokumentasjon – og bidrar til å styrke hypotesen om at SFT ikke har fulgt opp bruken av bromerte flammehemmere på forsvarlig vis.

Andre intervju med direktør Ragnvald Svarstad ble gjennomført i etterkant av at Gudbrandsdalens Uldvarefabrik AS på pressekonferanse 2.4.04 er utpekt som hovedkilde til PBDE i mjøsfisken. Intervjuet gir Svarstad anledning til å kommentere SFTs rapport om kilder til PBDE i Mjøsa.

4. Kildekritiske problemstillinger

All informasjon som er brukt i dokumentaren, er informasjon fra fritt tilgjengelige kilder. Representanter for norsk miljøforvaltning (Miljøverndepartementet, Statens forurensningstilsyn, Fylkesmannen og kommunale representanter) ble kontaktet med en åpen,

spørrende holdning, og redaksjonen spilte hele veien med åpne kort i forhold til at vi ønsket å få klarhet i hvordan mjøsfisken kunne bli forgiftet til det uspiselige.

Alle samtaler med kilder i industrien ble gjennomført med samme holdning, og redaksjonen opplevde i stor grad at kildene ga svar på grunnlag av de kunnskapene de faktisk hadde.

Redaksjonen har bestått av tre journalister som til dels har jobbet med ulike kildenett. Dette har gjort at kildenettet som er brukt i produksjonen har vært meget bredt. Redaksjonen har ingen grunn til å tro at kilder i denne saken har styrt retningen av researchen.

Personen bak tipset om at kilden til de høye PBDE- verdiene var ammunisjonsutslipp, virket først som en veldig troverdig person. Han satt på masse dokumenter og bilder som skulle underbygge påstanden hans. Men, når vi gikk ham i sømmene viste det seg at det ikke var mulig for oss å få bekreftet påstandene. Vi fant ikke hold i ammunisjonsteorien og la den død.

Men vi ville ikke slippe saken så lett, og valgte å jobbe videre med å finne ut hvorfor fisken var blitt så forurenset. Alt pekte mot at Gudbrandsdalen Uldvarefabrikk var hovedkilden til PBDE-utslippene, men var det så enkelt? Fabrikken er en av Lillehammers hjørnestensbedrifter, som har slått igjennom internasjonalt med sine kvalitetsstoffer. Det ville være svært ødeleggende for bedriften å bli utpekt som syndebukken. Vi visste bedriften ville få hard medfart i media, ikke minst i lokalpressen. Men bedriften hadde jo i utgangspunktet utslippstillatelse fra SFT og fulgte stort sett påleggene i den. Den feilen de hadde gjort var å ikke sende en grundig redegjørelse til SFT om samtlige stoffer de brukte. Kuriøst nok ble det f.eks. tatt utslippsanalyser av et 20-talls miljøgifter ved flere anledninger, bl.a. tungmetaller og PCB. Men ingen hadde pålagt bedriften å analysere bromerte flammehemmere. Dermed valgte vi å sette hovedfokuset på SFT fremfor Uldvarefabrikken. Fabrikken var et helt avgjørende element i filmen og måtte svare for det de hadde gjort, men historien var større enn som så.

Historien viser etter vår mening at et kontrollsystem vi tror er ett av verdens mest avanserte, i ett av verdens mest miljøbevisste land, i virkeligheten har så store huller at det på ingen måte er noen garanti mot alvorlige forurensningsskandaler.

4.1. Kilder

Muntlige kilder i innledende fase:

- * Gjøvik kommune/ Mjøslab/Næringsmiddeltilsynet (Jon Brevik) – om overvåking av vannuttak
- * Gjøvik vannverk (Svein Bakken) – om overvåking av vannuttak
- * Statens forurensningstilsyn (Signe Nåmdal) – om overvåking av ammunisjon
- * Det Norske Veritas – om overvåking av ammunisjon
- * Raufoss Ammunisjon (Tor Wang, tidl. ammunisjonskontrollansvarlig) – om dumping av ammunisjon
- * Amerikanske ammunisjonsleverandører – om bruk av flammehemmere i ammunisjon
- * Forsvarsbygg Eiendomsforvaltning (Torgeir Mørch) – om overvåking av ammunisjon
- * Forsvarets logistikkorganisasjon (Eldar Elvebu) – om overvåking av ammunisjon
- * Tidligere Bellona-medarbeidere – om funn av ammunisjon
- * Lokale representanter for Norges Naturvernforbund

Øvrige kilder i innledende fase:

- * Offentlige postjournaler (SFT, MD, kommunale journaler)
- * Amerikanske ammunisjonsleverandører (nettsøk og kontakt via e-mail)
- * Forskningsrapporter fra ulike kilder vedr. bromerte flammehemmere

Kilder når vi går bort fra ammunisjonssporet:

- * Gudbrandsdalens Uldvarefabrik (Bjørn Rydjord og Ragvald Svarstad) – om bruk av flammehemmere i produksjonen
- * Gjøvik kommune (Svein Bakken og Kjell Eng) – om prøvetaking ved vannuttak
- * Fylkesmannen i Oppland (Tor Erik Urdal) – om analyser av fisk og overvåking/oppfølging
- * SFT (samtaler med mange) – om oppfølging av funn av gift, om utslippstillatelser i mjøsområdet, om internasjonal "klassifisering" av flammehemmere osv.
- * USA: Jon Manchester, UW-Madison
- * Sverige: Cynthia de Wit (forsker på analytisk miljøkjemi Stockholms universitet), Åke Bergman (Stockholms universitet, Institutionen för miljökemi), Per Ola Darnerud (livsmedelsverket i Uppsala), Per Eriksson (Universitetet i Uppsala)
- * Nederland: Jakob de Boer (Institutt for fiskeriforskning i IJmuiden, Holland)
- * Beboere i mjøsområdet – nybakte mødre
- * Fiskehandler på Gjøvik
- * Sportsfiskere ved Mjøsa
- * Tidligere storfisker ved Mjøsa

Øvrige kilder i forhold til endelig problemstilling:

- * Forskningsrapporter (NIVA m.flere) om bromerte flammehemmere og om miljøovervåking av Mjøsa
- * Utslippstillatelser – innhentet via journaler og telefonsamtaler
- * Internasjonale regelverk – innhentet via internett og samtaler med norsk miljøforvaltning
- * Korrespondanse mellom SFT og Gudbrandsdalens Uldvarefabrik
- * Rapporter og kontakter med forskere i Sverige, Danmark, England, Nederland og USA.
- * Totalt om lag 100 muntlige kilder.

5. Reaksjoner/konsekvenser/oppfølging

Programmet vakte umiddelbart sterke reaksjoner, både rundt Mjøsa og blant flere Miljøorganisasjoner. Det kom en rekke oppslag, både i riksmidier og i lokalpressen rundt Mjøsa. På bakgrunn av Brennpunktprogrammet politianmeldte Bellona SFT for tjenesteforsømmelse, med krav om at direktøren måtte gå av. Etter det vi kjenner til, sitter fortsatt Håvard Holm som direktør i SFT, og lite tyder på at det blir reist noen straffesak mot tilsynet... Men det er ingen tvil om at programmet har bidratt til et mye sterkere fokus på forurensningssituasjonen i Mjøsa spesielt og på bromerte flammehemmere generelt. 27. mai 2004 bevilget Miljøverndepartementet en million kroner ekstra til ytterligere kartlegging av bromerte flammehemmere i Mjøsa. Og i skrivende stund legger Miljøverndepartementet fram forslag om at Norge, som første land i verden, skal forby bruk av Tetra-BDE - en av de bromerte flammehemmerne som ble funnet i svært store mengder i Mjøsa.

Lenkene under gir for øvrig et inntrykk av noen av de reaksjonene programmet førte til.

9.3.04: Bellona anmeldte SFT på bakgrunn av NIVA-rapporten OG "opplysninger fremkommet i media, bl.a. i NRKs Brennpunkt 9. mars 2004":

http://www.bellona.no/no/industri_og_avfall/avfall/32800.html

http://www.h-a.no/vis_sak.asp?refnum=20784

— SFT har etter vår mening gjort seg skyldige i grov uforstand i tjenesten.

Jeg er meget lite imponert over SFTs årvåkenhet i forhold til tilstanden i Mjøsa. Dette er så alvorlig at noen må gå i fengsel for det, sier Hauge til HA.

18.3.04: Bellona etterforsker selv:

http://www.nrk.no/nyheter/distrikt/nrk_hedmark_og_oppland/3624789.html

Statsadvokatene ville ikke gjøre som Bellona ønsket og nektet å etterforske ulovlig giftforurensning i Mjøsa. Nå vender organisasjonen seg til Riksadvokaten i stedet.

<http://www.dep.no/md/norsk/tema/forurensning/nyheter/022051-070122/dok-bn.html>

"Undersøker lokale kilder

For miljøgiftene bromerte flammehemmere regner vi med at lokale kilder er de største bidragsyterne. Utslippene fra Gudbrandsdalen Uldvarefabrikk er stoppet, men SFT har fortløpende oppfølging av fabrikk. I samarbeid med fylkesmennene har SFT varslet 54 bedrifter i Mjøsområdet at de skal undersøke om de har hatt eller har utslipp av bromerte flammehemmere."

28. mai publiserte SFT en spørreundersøkelse blant befolkningen rundt Mjøsa, som handlet om hvordan de er påvirket av medieomtalen av de bromerte flammehemmerne.

28.05.04: Befolkningsundersøkelse om Mjøsa:

<http://www.sft.no/nyheter/dbafile11473.html>

Målet med undersøkelsen er å avdekke hvordan medieomtalen av miljøgifter i Mjøsa har påvirket befolkningen. Utslipp av bromerte flammehemmere er den mediasaken flest folk husker.

07. juni 2004 ble det offentliggjort nye utslippsprøver fra Ullvarefabrikken. Ett år etter at fabrikk sluttet å bruke BFH, var nivåene fortsatt høye.

<http://www.sft.no/arbeidsomr/vann/mjosa/dbafile11609.html>

20.3.04: Naturvernforbundet krever giftjakt:

<http://www.naturvern.no/art/2003.03.20.1>

2.6.04: Nye aksjon Mjøsa:

http://www.gd.no/vis_sak.asp?refnum=11666

24.9.04: Videre undersøkelser viser:

<http://www.sft.no/nyheter/dbafile12169.html>

"Kilden i Lillehammer

SFT mener resultatene viser at kilden til bromerte flammehemmere i Mjøsa ikke kan være nord for Lillehammer."

I denne, som i mange miljøsaker, oppstår dilemmaer underveis. Ett av problemene i programmet, som skapte noen reaksjoner, var at det fortsatt hersker både uenighet og usikkerhet om helsevirkningene av Bromerte flammehemmere. Etter at giftskandalen først ble kjent våren 2003, gikk norske helsemyndigheter ut med kostholdsråd/advarsler mot å spise storørret og gjedde fra Mjøsa. Men advarslene var ved nærmere ettersyn ikke satt ut PÅ GRUNN AV BFH men på grunn av andre miljøgifter som alt var kjent. Dette var en særegen måte å gjøre det på, som flere kilder mente det ikke var hold i. Men den offisielle norske holdningen var altså at "verdens høyeste" nivåer av BFH i mjøsørreten i seg selv ikke gav grunn til advarsler mot å spise fisken. Om standpunktet skyldtes at man visste at de bromerte flammehemmerne ikke var skadelig eller om man ikke visste, har vi ikke brakt på det rene. Men dette var åpenbart et pedagogisk problem i programmet. Vi la fram opplysningen, men helt til slutt i programmet. Det kan sikkert kan diskuteres om det var den beste løsningen.

Kanskje kan norske helsemyndigheters prosedyre og kriterier for å vurdere om og når en miljøgift er helsefarlig være et spennende tema for et oppfølgingsprosjekt ?